

A FORDÍTÓ EGYÉNISÉGE

S A V A B A B I C

Néhány évszázaddal ezelőtt, nem is olyan régen, a szerzők nem írták alá művüket, nemcsak szerénységből, hanem abból a meggyőződésből is, hogy csak a látottakból, hallottakból és tapasztal-
takból jegyeztek le egy s mást, ami aztán mások javát szolgálhatja. A szerző csak az emberek közötti közvetítő, aki a nyilvánosság elé tárja gondolatát vagy festményét, a hétköznapi eseményeket és a számára hozzáférhető feljegyzésekből kiszűrt vállalkozásokat. A későbbiek folyamán a szerzők közül néhányra a korszak rányomja jegyét, s ily módon ránk maradt az akkori idők kifejezőmódja. De még hosszú ideig a szerző közvetítő marad, korának tájékoztatója. Ilyen tevékenységből nem lehet megélni, ezért nem áll fenn annak a veszélye, hogy valaki kisajátítja más munkájának a gyümölcsét. Az idő múlásával a szerző egyéni, sajátos, rendkívüli, megismételhetetlen személyiséggé vált, aki a maga kifejezését kutatja, s jogot is formál a feltárt kifejezésre, ezért azt a maga kézjeggyel látja el: kezdetét veszi az eredetiség — mint az alkotás előfeltétele — utáni féktelen hajszá, amely még ma sem lanyhul.

A fordítás, s ezek szerint a szerző-fordító is, a fenti útnak csak egy részét tette meg, az eredeti irodalomhoz viszonyítva állandó késésben. Akik továbbra is szkeptikusak a fordítás mint alkotói tett iránt, azok is elfogadják azt, hogy a fordító az értékek átvételét végzi. A válaszra váró kérdés így hangzik: az átvitelben mennyiben vesz részt a fordító alkotói egyénisége? Mint láthatjuk, a kérdés nem úgy vetődik fel, hogy *részt vesz-e* a fordító alkotói egyénisége, hanem *mennyire* vesz részt.

A műalkotás a valóság összességéből indul ki, az emberköriből, az emberiből, majd a szerző teremtői tette létrehozza az olvasónak szánt művet. A bonyolult, több jelentőségű, kaotikus és felfoghatatlan valóságból az alkotó leválasztja a *maga részét*, s felépíti a mű-

vét, amely azonban az életet teljességében nem merítheti ki. A szerző válogatja az anyagot, kutatja a kifejezést. A megteremtett műalkotás azonban egy bizonyos határt nem tud áttörni, nem juthat el az olvasók egy részéhez: színre kell lépnie a fordítónak.

Nem állíthatjuk azt, hogy létezik valamiféle fordítói világszemlélet. Az írók leköti az élet egy adott területe, amely keretében szenvedélyesen kutatja a jelenségeket, mert azok számot tartanak az érdeklődésére, s beilleszkednek életszemléletébe; még mindig léteznek szenvedélyes olvasók, akik élvezettel nyomoznak az olyan írók után, akik alkotói módon hívják életre azt a világszemléletet, amelyel az olvasó teremtő képessége nem tud megbirkózni; ugyanakkor léteznek fordítók is, olyan eszményi olvasók, akik válogatnak a más nyelveken megfogant művek és olyan alkotók között, akikkel bizonyos rokonságot éreznek, ugyanakkor teremtőkészségükkel képesek anyanyelvükön újjá varázsolni az alkotást. A műfordítónak tehát nem az a dolga, hogy tájékoztassa olvasóit, annál sokkal bonyolultabb feladatok várnak rá. Az értékek sajátos átvitelét végezve a fordító folytatja az író alkotói tevékenységét; e megtoldott, sajátos fordítói cselekmény terméke általában akkor hívja fel magára a figyelmet, ha félresikerült, illetve ha kiválóan sikerült. Vajon a fordítói tevékenység tere eléggé tágas-e ahhoz, hogy kifejezésre juttasson a fordító kreatív egyénisége?

Az írók nem előzheti meg a műalkotás, az alkotástól csak az élet független: a mű befejezése előtt nem beszélhetünk irodalmi alkotásról, mert a teremtés részben kaland is, amelynek bizonytalan a végeredménye. A műalkotás megelőzi a fordítót, tőle függetlenül létezik, mint ahogy tőle független az élet megnyilvánulása. A kiválasztott műalkotás értékéről gyakran már kialakult az ítélet. A fordító tehát az egyik nyelven kimunkált kész műalkotásból indul ki, ezért kalandja kevésbé bizonytalan, a célt majdnem teljes pontossággal ki lehet jelölni, nem kell ellenőrzése alá vonnia a megfoghatatlan valóságot, az irodalmi műre és értékeire szorítkozhat. Hogy a lefordított mű megőrizhesse az eredeti értékeit, úgy kell hatnia az olvasóra, mint az eredeti. Innen a lefordított mű kettőssége: a fordítás a fordító nyelvén az eredeti mű struktúrájának, formájának és tartalmának a hibridje. A művet alkotói módon más nyelven újjá kell varázsolnia. Minden irodalmi mű leglényegesebb sajátosága a nyelv: ebben rejtőznek azok a megfejtések, amelyek egy művét művészileg értékessé tesznek. A lefordított műben a művészi kifejezést magába foglalja a nyelv, pontosabban a fordító nyelve. Éppen

ezért a fordítás kutatása és kritikája bonyolult vállalkozás, szinte kizárólag a két nyelv összevetésére irányul.

Noha a nyelv a műalkotás jelentős és nem elhanyagolható komponense, az író számára csak eszköz, a fordítónak pedig cél, amellyel életre hívja az író törekvését — az olvasóra való hatást. Innen ered a nyelv iránti viszonyban a döntő különbség. Az író kreál, a fordító „csak” újraalkot. A fordító tehát olyan alkotó, akinek teremőti tere korlátozott — jóllehet továbbra is alkotásról beszélünk —, s ebben különbözik az írótól. A fordítónak előre adott a forma és a téma. Adott a valóság összessége, mint az író számára is, aki azt a maga módján interpretálja. A létrejött műalkotás az olvasó és a fordító révén kapcsolatot létesít a valósággal. Ha az a feltételezés szolgál kiindulópontként, hogy a fordító egyidejűleg olvasó és interpretátor is, tehát az adott nyelven létrejött irodalom ismerője, s hogy kiválasztja azt a művet, amelyet majd anyanyelvén újraterejt, akkor nem túlzás az az állítás, hogy a fordítás elég tág teret nyújt a kreálásra, az alkotásra. Elég sok szép példát említhetünk ennek igazolására.

A műalkotás visszaadásának egyetlen módja elkerülhetetlenül az interpretálás. Hogy az interpretáció — az eredetitől való eltávolodás, amelynek az a célja, hogy ne bolygassuk meg az eredeti művészi értékrendjét — sikeresen ellenálljon az önkényesség csábításának, a fordító kísérletet tesz, hogy minél közelebb kerüljön az íróhoz, hogy beférkőzzön művébe és lelkébe, hogy értelmezze gondolatát, s tolmácsolja azt anyanyelvén. Hogy mennyire azonosulhat az író és a fordító, bizonyítja Stevan Raičković följegyzése: „Ilja Ehrenburgnál Oszip Mandelstamra vonatkozó alábbi adatra bukkantam... Oszip Emiljevics 1940-ben szülővárosától 10 000 kilométerrel távolabb hunyt el. Betegen, a tűz mellett Petrarca szonettjeit olvasgatta. Azon a télen Mandelstam verseinek a fordításán dolgozgatva nem tudtam megszabadulni ettől a képtől, amely pontosan három évtizeddel ezelőtt, egy éjszaka a távoli szibériai tajgán játszódott le. Századunk egyik átokkal sújtott orosz költője haldoklott az idegen akarattal rákényszerített száműzetésben. De íme: ő ott is, utolsó perceiben, megteremtette a maga társaságát. Vele volt Francesco Petrarca olasz poéta. Közöttük pontosan hat évszázad áll. A három évtized távolsága, amely kezdetben áthidalhatatlan időbeli távolságnak tűnt, a fenti adatok tudatában mind érezhetőbben csökkent. Szinte éreztem Mandelstam jelenlétét a szobában. Egy éjjel kétségbeesetten fordultam segítségért az éjjeli lámpa

gyér fénye által megvilágított homályos szobasarak felé. Igen, segítségemre volt szükségem: nem tudtam, mit kezdeni az egyik Mandelstam-verssorral... Több megoldás lebegett előttem: az egyik azzal kecsagetetett, hogy tovább folytathatom a fordítást. Szerettem volna odakiáltani: »Mi a véleménye, Oszip Emiljevics, ártana-e Önnek egy ilyen kifejezés? Beszéljen, az istenre kérem! Mégiscsak közös ügyről van szó!« Nehezemre esik beismerni: e kérdés valóban elhangzott.” (Šest ruskih pesnika, Beograd, 1970.)

Veszélyes is lehet az, ha nap mint nap más bőrből, mások szemével szemléljük a világot, ha munka közben állandóan az alkotóval való azonosulás gondolata vezérel bennünket. Hogyan juthat érvényre ily módon a fordító egyénisége? A felelet itt is azonos lenne, mint a színészi alakítás esetében: a színésznek „csak” az a feladata, hogy eljátssza az író által megalkotott alak szerepét; a színész nem azonos a hős személyével, megmarad annak, aki volt. de még ilyen korlátok között is elegendő tere marad a művészi megjelenítésre. A néző tudatában van e kettősségnek.

Nem ennyire nyilvánvaló a kettősség a fordítás esetében: a fordító személyisége egyszerűen a háttérben, homályban marad, noha — a színészhez hasonlóan — ő is a műalkotás művészi eszközökkel való konkretizálásra hivatott, egyfajta előzetes nyelvi konkretizálására, mielőtt a mű az olvasó kezébe kerülne, azoknak a kezébe, akik nem ismerik a szerző nyelvét. Az egészet így is értelmezhetnénk; a fordító tevékenysége tulajdonképpen akkor mondható sikeresnek, ha alkotó munkája az olvasó, illetve néző előtt észrevétlenül marad. Ez esetben a fordító lényegében azonosul az alkotó személyiségével, vagyis — amint mondani szokás — az alkotó, ha történetesen a fordító nyelvén írta volna művét, a fordítással azonos művet alkotott volna.

Az íróhoz és a műhöz való teljes alkalmazkodás azonban veszélyes is lehet. A fordító sok esetben mindössze néhány nap leforgása alatt behatol egy-egy klasszikus alkotás velejébe, azonosul egy reneszánsz-kori íróval, különböző modern alkotásokat fordít. Az ilyen kalandozások mindenképpen nyomot hagynak a kezdő és a befutott fordító munkáján egyaránt. A bűvárnak fokozatosan kell alkalmazkodnia a mélytengeri nyomáshoz, különben — az erek szét pattanása következtében — a megváltozott feltételek áldozata lesz. A fordítónak is hasonló a helyzete; neki is meg kell szoknia bizonyos írókat, a kultúra és a civilizáció bizonyos korszakait, az azokra jel-

lemző gondolatokat, eszméket. Enélkül zsákutcába jut a fordító is, az alkotás is.

Az író munkája fárasztó, a fordítóé még inkább. Az író még mindig támaszkodhat a ma már különben nem divatos ihletre, a fordító nem. A fordítónak időnként pihenőre, erőgyűjtésre, állandó hézgapótló munkára van szüksége. Minden fordító megtorpan munka közben, nyelvi tudatát megingatja az író határozott metszésű, szilárd nyelvi anyaga. A fordító azonban általában vissza tudja állítani a megbomlott egyensúlyt, a megcsorbult önbizalmat: anyanyelvén olvas, mégpedig olyan írókat, akiknek mondatai szilárd alapon állnak, határozott ívelésűek. Sajátos eljárás ez a kimerült „elemek” feltöltésére. Egyik kiváló költőnk (B. Miljković) egy alkalommal kijelentette, hogy bizonyos ideig nem fog verset írni, mert rímállománya fordítás közben kimerült. A költői és a fordítói nyelv azonos gondokkal küzd: a mesterkélttség és az erőszak mindkettőn egyaránt kiütözik.

Szükséges tehát, hogy a fordító ne csak fordítással foglalkozzon (erre különben a körülmények is rákényszerítik, hiszen a műfordító csupán fordításból nem tud megélni). Pihenőt kell tartania, mielőtt egy-egy nagy alkotó személyiségének a meghódítására vállalkozna — minden vállalkozás előtt vissza kell térnie önmagához, erőt kell gyűjtenie, hogy személyisége épségben maradjon, ne folyjon szét. A különböző korszakokhoz, a szerzők egyéniségéhez való alkalmazkodás is időt igényel, s itt van a nyitja annak is, miért kell a fordítónak a fordításon kívül mással is foglalkoznia. Semmiképpen sem azért, mert a fordítás nem nyújt elegendő lehetőséget az alkotói hozzáálláshoz. Ezzel magyarázható az is, hogy a legkiválóbb fordítók általában maguk az írók, a költők, továbbá az irodalomtudomány művelői, az irodalomtörténészek (természetesen csak abban az esetben, ha a fordítói munkát nem félvállról végzik) . . . A pihenésnek aktív kikapcsolódásnak kell lennie — olyanak, amely merőben eltér a fordítói tevékenységtől, de amely ugyanakkor előmunkálat is egy újabb fordítói vállalkozáshoz. Nem kell külön szólni arról, hogy a fordítandó mű előzetes tanulmányozást igényel, különösen napjainkban . . .

A mű a fordító számára a valóság egy kivételes, különleges része, egy szilárd, belső művészi logika alapján megszerkesztett valóság. A fordítót elsősorban ugyan a művészi alkotás foglalkoztatja. arról azonban nem mond le, hogy az alkotáson át a valóságot szemlélje, s hogy fordítás közben érvényre juttassa az egyéniségéből

eredő impulzusokat is. A fordító szabad alkotói hozzáállásáról el kell mondanom egy ezzel kapcsolatos anekdotát, noha az effajta elemzések nem tűrik az anekdotázást. Egy ismert, jókedvű fordítóról mesélik, hogy több órai megfeszített munka után sétálni ment. Séta közben egy szép nőt pillantott meg. Tekintetével kísértte a bájos teremtetést, de semmi egyebet sem cselekedett. Az elbűvölő látvány után hazasietett, de nem ott folytatta munkáját, ahol abbahagyta: szédületes szenvedéllyel fogott hozzá egy szerelmes vers fordításához.

Az anekdotát persze nem kell túl komolyan venni, de tény, hogy találónan illusztrálja, meddig terjednek az alkotói hozzáállás határai egy-egy fordító egyéniségén belül.

A fordító alkotói terének kérdésköréhez még egy kérdés szervesen hozzátartozik: milyen nyomot hagy a fordító egyénisége a fordításban. Mérvadó következtetést vonhatunk le két sikeres fordítás alapján, különösen abban az esetben, ha két különböző korszakból származó műről van szó. A fordító személyisége nyilvánvalóan sajátos jegyekkel rendelkezik, de e megkülönböztető jegyek a fordításban még hatványozottabban jutnak kifejezésre, különösen azoknál az egyéneknél, akik elsősorban fordítással foglalkoznak. A fordítóból ez esetben szerző lesz, olyan szerző, aki nyelvét ráruhazza egy eredeti alkotásra. Nálunk még nem vált gyakorlattá, de megtörtént már néhányszor, hogy a fordító neve is a fedőlapra került. (Az egész a hagyományok, a kiadóházak gyakorlatának a kérdése.) A világirodalom kiemelkedő egyéniségei egyszerűen megszólalnak anyanyelvükön a folyóiratok, újságok hasábjain, komoly tanulmányokban, értekezésekben. François Villont mindannyian ismerjük, de van nálunk egy Mićević-Villon nevű költő is, továbbá egy Bertolino—Rimbaud, Vinaver—Rabelais, Vujičić—Bjenkovszki, Andrić—Nash, Leskovac—Illyés, Kiš—Petőfi (sőt Veljko Petrović—Petőfi is, annak ellenére, hogy csupán Petőfi egyetlen versét, a Világszabadságot fordította le — de azt kiválóan). Igen, kötőjellel kell összekötni a két nevet, hiszen két szerző társult, s olyan művet alkotott, amelyben mindkettőjük személyisége jelen van. A vonalon inneni név tulajdonképpen közelebről meghatározza a vonalon túlit. Az ilyen jelölési módot magukévá kellene tenniük mindazoknak, akik komolyan foglalkoznak az irodalommal, az irodalmi értékekkel. Éppen a fordítás kreatív jellege miatt.

Az alkotók és az alkotások száma napjainkban túllépett minden eddigi határt, az alkotómunka titkait azonban még nem tártuk

fel kellőképpen, s e tevékenység nem is részesül minden területen megfelelő elismerésben. A régi mondást, mely szerint eljön az idő, amikor mindenki költő lesz, úgy kell értelmezni, hogy mindenki alkotómunkát végez majd, olyan tevékenységet, melyben maradéktalanul kifejezésre juthat az emberi méltóság, az alkotó egyéniség. A kultúra demokratizálódási folyamata lassan valóra váltja ezt az eszmét. A fordítás mint tevékenység valóban olyan terület, ahol a fordító alkotói énje kifejezésre juthat. A fordító önmagát is formálja: fordító lehet valakiből, de senki sem születik fordítónak.

Somlyó György, az ismert költő és műfordító tétovázás nélkül válaszolt a kérdésre, mit jelent számára a fordítás: „A fordítás éppoly fontos, mint bármi, amit írok. Szerintem a fordítás korunk irodalmának egyik fő műfaja. Az emberi kultúra egyre több elemből szövődő, egyre nagyobb egységének gyakorlati metaforája, folyton újra megkeresendő közös nevezője.” Ezt az egységet a fordító hozza létre azáltal, hogy alkotó módon átmenti az értékeket egyik területről a másikra.

Egy adott társadalom kultúrája ma már nem létezhetne fordítók nélkül; más kérdés, hogy még mindig nincs pontosan meghatározva, milyen mértékben vesz részt a fordító egy-egy kultúra életében. A fordításelmélet és az irodalomtudomány feladata (az előbbi — érthető okokból — jóval az utóbbi mögött áll), hogy együttesen magyarázatot adjanak e csodás jelenségre, hogy meghatározzák, mennyiben eredeti munka a fordítás, s mennyiben nem az. Isidora Sekulić a fordításról szólva egykoron ezzel a felkiáltójeles mondattal zárta tanulmányát: „A műfordítás valóságos csoda!”

Fordította: *Fischer Jenő*